

תוכן העניינים

ט	שלמי תורה
1	מבוא
שער א: השפעות מוקדמות	
לואיזה הכט	
9	החוליה החסרה בין ברלין לגליציה: תנועת ההשכלה היהודית בכוהמיה וראשית החינוך המשכילי בגליציה
רחל מנקין	
23	מיוזף השני ליוסף פרל: ההשכלה היהודית בגליציה והנאורות האוסטרית הקתולית
שער ב: משכילים ומשנתם	
תהילה ון-לאויט	
41	ההשכלה היהודית המוקדמת בגליציה כמעצבת מודרניות חלופית: קווים לדמותו של יעקבקה לנדא ולפועלו לשימור מוסדות הקהילה היהודית
אפרים חמיאל	
63	בין תבונה להתגלות: המפגש בין מהר"ץ חיות לרנ"ק
נתן שיפריס	
88	איש השילובים: שי"ר בין השכלה ומחקר לרבנות ולאומיות
קרן דובנוב	
102	פרודיה על דקדוק או דקדוק הפרודיה: סוגיות בלשונו של "מגלה טמירין" ליוסף פרל בראי מחקר העברית החדשה

גולדה אחיעזר
אברהם ליעונוביץ', משכיל קראי גליצאי: בין השלטון האוסטרי ללאומיות
הרותנית
117

חיים כהן
יהושע השל שור וחוג "החלוץ": הפרק הרדיקלי בתולדות ההשכלה בגליציה
133

יהודע עמיר
יצירתו ההגותית של אברהם קרוכמל
151

בן-עמי פיינגולד (ז"ל)
ראובן אשר ברודס: דיוקנו של משכיל
172

שער ג: מפעלים וסוגיות

טל קוגמן
חינוך יהודי מודרני בגליציה הלכה למעשה: בית הספר של יוסף פרל
בטרנופול
199

משה פלאי
תרומתם של כתבי העת העבריים לקידום ההשכלה בגליציה
226

שמואל פיינר
כתב העת "הצפירה" (1824) וראשית כינונה של קהיליית ההשכלה בגליציה
246

חנן גפני
חקר ספרות חז"ל בקרב משכילי גליציה
259

טובה כהן
"נשים בדיונות" ו"נשים אמיתיות" בהשכלת גליציה
271

אבירם צורף
מעבר לתזת הקיטוב: סאטירה, קבלה והמרחב התרבותי היהודי-גליצאי
במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה
297

שער ד: החסידות לנוכח ההשכלה

323 יוסף שלמון
הרב צבי אלימלך שפירא מדינוב ומאבקו בהשכלה

350 אליעזר שריאל
"צריך להתברר יפה על ידי רופאים מומחים": מקומה של האבחנה הרפואית
בפסיקתו ההלכתית של הרב חיים הלברשטם מצנז

שער ה: דימויים וזיכרון

367 אלה באואר
המורשת המשכילית של האינטליגנציה היהודית בלבוב בשלהי המאה
התשע-עשרה

381 מאיה שבת
בין השבר לתפר: שמעון ברנפלד בין השכלת ברלין להשכלת גליציה

405 ישראל ברטל
"יוסל בנו של טודרוס": ש"י עגנון על "לשון אשכנז"

419 רומן כצמן
תהפוכות הזמן: ש"י עגנון על ראשית ההשכלה בגליציה ב"עיר ומלואה"

432 נורית גוברין
מַגְלִי-צִיָּה לְגַלִּי יִצְיָרָה: גליציה בספרות העברית

נספח

455 נתן שיפריס
חקר השכלת גליציה – ביבליוגרפיה נבחרת

505 מפתח שמות

מבוא

במשך כ־150 שנה חוללו באירופה חבורות של משכילים יהודים צעירים מהפכה תרבותית עמוקה וחסרת תקדים, שמילאה מקום מרכזי במכלול תהליכי המודרניזציה של היהודים. צעירים אלה, שלא מצאו את סיפוקם האינטלקטואלי בגבולות החברה היהודית המסורתית בת זמנם, נחשפו לתנועת הנאורות האירופית, על ערכי היסוד שלה, ובהם ההומניזם, הסובלנות הדתית, חירות היצירה והדעה, הרחבת גבולות הידע והתפתחות המדעים, השכלתנות, הביקורתיות ותודעת הקדמה, ומפגש זה עורר בהם תשוקה לידע, להגות ולמדע. משלבים מוקדמים לפעילותם הציבורית והספרותית הופיעו המשכילים מעל בימת ההיסטוריה היהודית כמייצגיה של מגמה רעיונית חדשה בעם, המוכיחה בשער, מחנכת ומנהיגה, מתוך מחויבות לתיקון החברה היהודית המסורתית על פי הערכים המשכיליים. אל מול האליטה המסורתית, הקהילתית והרבנית, שעד לעת החדשה שלטה ביד רמה במרחב הידע, בארון הספרים, ביצירה התרבותית ובחינוך, ופיקחה על נורמות ההתנהגות והדרכת הציבור, שטחו המשכילים סדר יום תרבותי שונה, ובכך פתחו במהלך מהפכני של הצבת מנהיגות רוחנית חלופית. דרכה של תנועת ההשכלה היהודית הייתה רחוקה מלהיות ישרה, רצופה ואחידה. למן ההתחלה הסתמנו בה הן מגמות רדיקליות הן מגמות מתונות. מערכות שמרניות כנגדה מפה ויריבויות פנימיות מפה לא נעדרו מתמונת פעילותה, ותהליכים דיאלקטיים טלטלו בחדות כמה וכמה משכילים בין התעוררות מיליטנטית נלהבת לתיקון סדרי העולם הישן לבין חשבון נפש נוקב, אכזבות, התכחשות, שיבה לעמדות שמרניות וחיפוש מתסכל אחר הרמוניה. כתופעה מרוכת גוונים, שהישן והחדש נאבקו בתוכה ברמות שונות של מינון, ההשכלה מצטיירת לא פעם כחמקמקה וקשה להגדרה מדויקת, אך זה הקושי הקיים בתיאורה של תופעת ביניים היסטורית – תופעת מעבר שמשקפת את הדואליזם המשכילי, את חוסר היציבות שבצעידה על קו התפר שבין המסורתי למודרני, ואת הניסיון לנווט באמצעות איזונים ובלמים את ראשית מסעם של היהודים בעולם הולך ומשתנה.

תנועת ההשכלה היהודית התקיימה החל מהעשורים האחרונים של המאה השמונה־עשרה ועד לשלהי המאה התשע־עשרה. קווי המתאר המלכדים של התנועה מאפשרים להציגה כתנועה היסטורית בעלת רציפות, ולשחזר את פרקי תולדותיה, את מרכזיה ואת התפשטותה. בפרק המבוא של התנועה התחולל המפנה התרבותי של "ההשכלה המוקדמת". חוגי המשכילים הראשונים, שהתארגנו בפרוסיה בקהילות קניגסברג וברלין, הקימו במות ספרותיות להפצת רעיונותיהם, בעיקר את כתב העת העברי

המאסף, ייסדו בתי ספר מודרניים וגיבשו כוח חלופי לזה של ההנהגה הקהילתית והרבנית. כבר במפנה המאה התשעה-עשרה דעכה ההשכלה בברלין, **המאסף** נסגר וחוגי המשכילים התפוררו. בברלין התרחשו אז תהליכי מודרניזציה סוחפים ולמגמות לתחיית הספרות העברית שאותן הובילו המשכילים לא נמצאו אוהדים רבים.

אולם בכך לא בא הקץ על תנועת ההשכלה. רעיונותיה, תוכניותיה ויצירתה הספרותית מצאו הן בקהילות שבהן תהליכי המודרניזציה היו אטיים יחסית או טרם החלו, הן בערים אחרות של גרמניה והן בארצות אחרות במערב אירופה ובמזרחה. במאה התשעה-עשרה התגבשו והתבססו באירופה מרכזי השכלה חדשים, וכמה מן החשובים שבהם היו בתחומיה של האימפריה האוסטרית. הופעתה של תנועת השכלה בעלת ביטויים מוסדיים ומתוך יוזמות מקומיות התרחשה באימפריה לראשונה רק בעשור השני למאה התשעה-עשרה, ולמרבח הפלא הכולט מבין מרכזי ההשכלה שלה היה זה שהתגבש לא בחלקיה הוותיקים והמבוססים אלא דווקא בפרובינציה נחשלת שלה, שסופחה אליה מפולין כשני דורות קודם, היא גליציה. שנת 1813 הייתה נקודת ציון בראשיתה של תנועת ההשכלה בגליציה הודות לשני מפעלים של יוסף פרל בטרנופול עירו, ייסוד בית ספר יהודי מודרני ותחילת הוצאתו של שנתון עברי משכילי, **ציר נאמן / לוח הלב**. בעת ההיא אף החלו לפעול בגליציה חוגי משכילים בשלוש ערי המסחר הגדולות ברוי, למברג וטרנופול. הודות לגלריה מרשימה של אישים ופעילות ספרותית ענפה, קנתה לה השכלת גליציה את מקומה כאחד מהמרכזים הפוריים והמשפיעים ביותר של תנועת ההשכלה היהודית בכלל.

בשנת 2013 נערך בירושלים כנס שכותרתו "מגלי טמירין: 200 שנה להשכלת גליציה (הכנס הבינלאומי החמישי לחקר תנועת ההשכלה היהודית)", כאות זיכרון לראשוני המשכילים בגליציה ולמפעליהם, תוך הדהוד כותרת חיבורו פורץ הדרך של יוסף פרל **מגלה טמירין** (1819) ומתוך שאיפה להערכה מחקרית מחודשת של השכלת גליציה לדורותיה. קובץ מאמרים זה מתבסס בעיקר על ההרצאות שנישאו שם, וכולל 23 מאמרים המאורגנים בחמישה שערים.

המאמרים בשער הראשון, **השפעות מוקדמות**, נדרשים לשאלת הרקע לעלייתה של השכלת גליציה ולגורמים שהשפיעו על לידתה ועל אופייה. לעומת הגישה המחקרית שרווחה שנים רבות בחקר תנועת ההשכלה, שמיקדה את הרקע להופעת ההשכלה בגליציה במרכז ההשכלה בגרמניה, כמשפיע הראשי, ולעתים אף הבלעדי, צמד המאמרים בשער זה מציעים שני מקורות השפעה נוספים, קרובים יותר, בתחומי הקיסרות האוסטרית. לואיזה הכט מצביעה במאמרה על קהילה מתווכת בין גרמניה לגליציה בהפצת ההשכלה: יהדות בוהמיה. בעת הניסיון של השלטונות האוסטריים להקים בגליציה רשת של בתי ספר יהודיים-גרמניים, עוד בשלהי המאה השמונה-עשרה, העמידה קהילת בוהמיה לרשת זו את מנהלה, המשכיל הרץ הומברג, כמו חלק נכבד ממוריה של הרשת (דיון נרחב בהומברג מצוי גם במאמרה של תהילה ון-לאויט מהשער הבא). רחל מנקין ממקמת במאמרה את הופעתה של השכלת גליציה על רקע המצע המקומי האוסטרי של הנאורות הקתולית, בעלת האופי השמרני יותר.

לדיונים באישי השכלת גליציה ובמפעליהם בתחומי החינוך, ההגות, הספרות היפה והעיתונות, מוקדשים בעיקר המאמרים בשער השני, **משכילים ומשנתם**, אם כי גם כמה פרקים במאמרים משערים אחרים. מאמרה של תהילה ון-לאויט מצביע על חלוץ נשכח של השכלת גליציה, הפרנס יעקבקה לנדא, שייסד בכרודי עירו בית ספר יהודי-גרמני עוד בשנת 1784. התייחסות נרחבת אליו מצויה גם במאמרה הנ"ל של הכט. הגותם של נחמן קרוכמל (רנ"ק) ושל צבי הירש חיות נבחנת בדיון השוואתי במאמרו של אפרים חמיאל. פועלו של שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) מוצג במאמר ביוגרפי מאת נתן שיפריס ובמאמרו של חנן גפני. לרנ"ק, שי"ר וחיות, שלושת גדולי החוקרים וההוגים בהשכלת גליציה בראשיתה, מוקדש אף דיון נרחב במאמרו של אבירם צורף. מאמרה של טל קוגמן דן בבית הספר של יוסף פרל, ומאמרה של קרן דובנוב דן בלשון יצירתו בעברית. התייחסות נרחבת לפרל מצויה גם במאמרה הנ"ל של מנקה, ובו אף דיונים ברנ"ק, ביהודה לייב מיזס וכיצחק ארטור. גישתו המשכילית של מאיר לטריס והתגבשות זהותה העצמית של ההשכלה הגליציאית בכלל נפרשות במאמרו של שמואל פיינר על כתב עת בעריכתו של לטריס. מאמרו של משה פלאי מכיל פרקים על פרל, שי"ר, לטריס, מיזס ויעקב שמואל ביק. לדיון במייצגיה של ההשכלה הרדיקלית בדור הבא של השכלת גליציה, שפעלו באמצע המאה התשע-עשרה, מוקדשים מאמרו של חיים כהן על יהושע השל שור ומאמרו של יהודע עמיר על אברהם קרוכמל, וכן עיקר מאמרו של גפני. המשכיל אברהם ליעונוביץ', ראש קהילת הקראים הגדולה בגליציה, בהליץ', בן דורם וכן שיחם של משכילי גליציה המוקדמים, הוא מושא מאמרה של גולדה אחיעזר. פרקים על המחברות המשכיליות הראשונות בגליציה, ינטה (יטי) וולרנר מלמברג, בריינדיל גולד ושולמית פלפל מברודי, מופיעים במאמרה של טובה כהן. מאמר זה דן גם בייצוג נשים ביצירותיהם של יוסף פרל ומרדכי דוד ברנדשטטר, סופר משכילי גליציא בולט שהחל לפעול בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה. וליצירתו של עוד סופר מרכזי בערוב ימיה של תנועת ההשכלה, ראובן אשר ברודס, יליד וילנה שברוב שנות הרבע האחרון למאה היא פעל בגליציה, מוקדש מאמרו של בן-עמי פיינגולד. פיינגולד, חוקר, מבקר, מורה חשוב ואדם יקר, נפטר בעת הכנת קובץ זה, ולא זכה לראותו. יהי זכרו ברוך! השער השלישי, **מפעלים וסוגיות**, עניינו במגוון תחומי עשייה בהשכלת גליציה. מאמרה של קוגמן עוסק בבית הספר המשכילי שייסד פרל בטרנופול, כדגם לתשתית החינוך היהודי המודרני שם. מאמריהם של פלאי ופיינר מוקדשים לעיתונות המוקדמת של השכלת גליציה, בעשורים השני והשלישי למאה התשע-עשרה. פלאי סוקר את העיתונים ואת מגוון נושאי עיסוקם באופן כללי, ופיינר מתמקד באחד מהם, **הצפירה**, כציון דרך בהתפתחותה של השכלת גליציה ובעיצוב אופייה הלוחמני. מאמרו של גפני עוסק בענף יצירה מרכזי בקרב משכילי גליציה, חכמת ישראל, ובפרט בתחום אחד מתוכו שבו הם התמקדו: חקר ספרות חז"ל. מאמרה של כהן מוקדש למקומן של הנשים בהשכלת גליציה, הן בייצוגן התלוש מהמציאות בספרות הגברית והן ביצירתן שלהן עצמן. ומאמרו של צורף נדרש לשאלה הכללית עד כמה העימות

בגליציה בין תנועת ההשכלה לתנועת החסידות היה חריף או שמא ממותן יחסית למקומות אחרים.

שני המאמרים בשער הרביעי, החסידות לנוכח ההשכלה, מוקדשים ליחסם להשכלה של שני רבנים ופוסקים חסידיים גליצאים מהשורה הראשונה, שמגלמים שתי גישות שונות, לפחות במידת מה. מאמרו של יוסף שלמון על הרב צבי אלימלך שפירא מדינוב ומלחמתו בהשכלה מציג את גישתו כלפיה אכן במונחים של מלחמה, התגוששות, שנאה וקנאות, ברוח התזה של מלחמת תרבות חריפה בין שתי התנועות. ממאמרו של אליעזר שריאל על גישתו למדע הרפואה של הרב חיים הלברשטם מצנו מתברר כי למרות מלחמתו בערכי ההשכלה, הוא חייב פנייה לרופאים לאבחונים רפואיים ושימוש באבחנות רפואיות לפסיקת הלכה, אף בניגוד למסורת ההלכתית, וזה מלמד על הפנמת ערכים מודרניים ברוח ההשכלה.

השער החמישי והאחרון, תדמית וזיכרון, מוקדש להשתקפויות של תנועת ההשכלה בגליציה של ראשית המאה התשע-עשרה, בערוב ימיה, משלהי המאה היא ובמאה העשרים, בשני הקשרים שונים בתכלית מבחינת הזמן והמקום. שני המאמרים שבפתחו דנים באופן שבו המשכילים האינטלקטואלים הגליצאים בדור האחרון של המאה התשע-עשרה, שפנו ללאומיות יהודית, ביקשו לעצב בספרות וביזרה הציבורית את תדמיתה ואת זיכרונה של השכלת גליציה בראשיתה כ"תור זהב". מול גישה מתנשאת כלפי הספרות בעברית בגליציה של שלהי המאה, הן מצד יהדות המערב והן מצד יהדות רוסיה, שקדו סופרי גליציה לשרטט מחדש את פנתיאון תנועת ההשכלה העברית באופן שיחזיר לה את כבודה האבוד, ולהציג את אישיה, ובעיקר דמויות כשי"ר וכרנ"ק, ואף כפרל וכיצחק ארטור, כמקורות לתודעת גאוה קבוצתית ביהדות גליציה, כמו גם כדגמים מופתיים לחיקוי בביצור הזהות הלאומית היהודית המתרקמת. מאמרה של אלה באואר מוקדש לעיצוב פני השכלת גליציה, בעיקר בפעילותה של האגודה הלאומית החלוצית "מקרא קודש", ובגלגולה הבא כ"ציון", ועוסק בדור המחברים ואישי הציבור שהיו אחרוני המשכילים וראשוני הלאומיים, ובהם מרדכי אהרנפרייז, יהודה לייב לנדא, אדולף שטנד ויהושע טהון. ומאמרה של מאיה שבת מתמקד בצמד ספריו של שמעון ברנפלד, דור תהפוכות ודור חכם, שבהם הונגדו שני המרכזים ההיסטוריים של תנועת ההשכלה היהודית: המרכז הגרמני, כמייצג התפרקות מהזהות היהודית, והמרכז הגליצאי, כמייצג את חישולה של זהות זו.

שלושת המאמרים הבאים בשער זה עוסקים במבטים על השכלת גליציה ממצייאות שונה בתכלית, מארץ ישראל וממדינת ישראל, כשברקע תודעת החורבן של יהדות אירופה ובתוכה קהילת גליציה. מאמריהם של ישראל ברטל ורומן כצמן דנים בהשתקפותה של השכלת גליציה בכתביו של שמואל יוסף עגנון, חתן פרס נובל לספרות, מענקי הספרות העברית וחותרה של ספרות גליציה הגדולה, ובעיקר בשניים מספריו שהופיעו לאחר מותו, עיר ומלואה ושירה. לפי מאמרים אלו, ככלל, בשונה מהאינטלקטואלים היהודים של שלהי המאה התשע-עשרה, שביקשו להאיר את ראשיתה של השכלת גליציה באור יקרות, ומצד הישגיהם של כמה אנשי מעלה,

נקט עגנון בגישה ביקורתית כלפי תקופת ההשכלה ביהדות גליציה, כמכלול של גורמים שערערו את יסודות העולם היהודי המסורתי. ברטל מזהה את התמורות הלשוניות לכיוון גרמניזציה של החינוך והתרבות כסוכניהן, לפי עגנון, של מגמות חילון והתבוללות; וכצמח מצביע על תפיסת עגנון את ההשכלה כחלק מהגזירות שהוטחו ביהדות גליציה בתקופה האוסטרית, ובהן בתחומי הכלכלה, החברה והחינוך, שהובילו למציאות גרוטסקית בלתי נסבלת.

המאמר האחרון בקובץ, מאת נורית גוברין, מוקדש לדימוי השלילי שהיה לסופרים בולטים ביהדות רוסיה של ראשית המאה העשרים על הספרות העברית הגליצאית בת זמנם, כספרות עלובה ושולית, ובפרט לביקורות קטלניות על סופרים כיצחק פרנהוף וראובן פאהן; ומנגד, לתגובה הגליצאית, שהפנימה את הביקורות מכאן והשיבה מלחמה שיערה מכאן להתקפות אלה, הן בזמנן בגליציה עצמה ממחברים כשמעון מנחם לזר והן במדינת ישראל ממבקרים יוצאי גליציה כר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן), דב סדן וישראל כהן. בפולמוס זה גייסו שני הצדדים את ימי הזוהר של השכלת גליציה, כל אחד לצרכיו: הקטגורים מסופרי רוסיה הנגידו מורשת מפוארת זו לבליה שפקדה לשיטתם את הספרות העברית בגליציה במרוצת הזמן; ואילו יוצאי גליציה, סנגורי ספרותה, יצאו נגד טענת הבליה וביקשו לקשור בין תור הזהב הגליצאי להתחדשות כוחות היצירה הגליצאיים מראשית המאה העשרים, ובעיקר מצד המחברים יוצאי גליציה בישראל.

פולמוסים אלו, כפי שמוצגים בשער האחרון, נקשרו בשעתם בעימותים חריפים בין תפוצות יהודיות שונות באירופה על זכות הביטוי בציבוריות היהודית, על קביעת טעם ועל הוראת דרך. בעולם שלאחר חורבן יהדות אירופה הצטיירו עימותים אלו באור נוגה. בדומה לכך, אין עוד מקום לתיאורים המתייגים והחד-ממדיים של תנועת ההשכלה היהודית בין הילולה כהפצעת האור בחשכת חייו של העם לבין התקפתה כמערערת את האמונה היהודית ומובילה להתבוללות. תחת אלו המחקר ההיסטורי הראה שתנועת ההשכלה היהודית הייתה אחת מאסטרטגיות התגובה של היהודים לאתגרי המודרנה. ולצד מגמות של ביקורת רדיקלית על אורחות החיים המסורתיים ושאיפות לתיקון החברה, פעלו במסגרתה, ובמיוחד בגליציה, גם זרמים מתונים יותר, שצידדו בשימור הזהות היהודית באמצעות טיפוח של תרבות יהודית מודרנית בלשון העברית, בספרות, בהגות ובחכמת ישראל.

הקובץ נחתם בנספח ביבליוגרפי הכולל מאות חיבורים על תנועת ההשכלה היהודית בגליציה, עם פירוט שמות המשכילים הנדונים בהם. אף שמדובר בעשרות רבות של אישים שהותירו אחריהם ירושה ספרותית נכבדה, רק מעטים מהם זכו בדורות האחרונים להתעניינות מחקרית, בעוד שמורשת הרוב המכריע שלהם נשכחה כלא הייתה.

אנו תקווה שהמאמרים המגוונים והנספח הביבליוגרפי בקובץ הזה יתרמו להעמקת הידע ולהרחבת המחקר על יהדות גליציה ועל תנועת ההשכלה היהודית, ולהגברת העניין בכירור שורשיה התרבותיים של היהדות המודרנית.